

ПРОМЕНИ В БОГОСЛОВСКАТА ТЕРМИНОЛОГИЯ X–XIV В.
(Върху материал от Йоан-Екзарховия превод на „Богословие“ и от среднобългарския превод на словата на авва Доротея)

Камен ДИМИТРОВ (Велико Търново)

Основните проблеми, свързани с книжовното наследство на Йоан Екзарх, в това число и проблемът за богословската терминология в старобългарския превод на *Небеса* (нататък *ЙоЕБ*¹), превод на част трета от съчинението на Йоан Дамаскин *Извор на знанието*, са обект на многобройни славистични проучвания на български и чуждестранни учени (Икономова 1995: 169–194).

Богословската терминология в превода на *Небеса* от Йоан Екзарх е проучена цялостно и задълбочено от Татяна Илиева в дисертационното ѝ изследване и в отделни нейни публикации (Илиева 2005, 2005а, 2006 и др.).

Задачата на това проучване е конкретна: да бъдат ексцерпирани от среднобългарския превод на словата на авва Доротея (= АД) основните богословски термини и техните гръцки еквиваленти (съществителни, прилагателни и глаголи), като се сравнят със съответстващите им термини в Йоан-Екзарховия старобългарски превод на *Небеса*.

Целта на изследването е да се проследи развитието и утвърждаването на терминологичната богословска система в следните аспекти: а) промени в словообразователните модели; б) специализиране и устойчивост на морфемния им състав; в) промени в значението на някои от термините; г) влияние и роля на гръцката богословска терминологична система при формирането на среднобългарската².

Богословските термини се разпределят в две групи според формата си в гръцките образци (словата на авва Доротея и *Небеса* на Йоан Дамаскин): *прости* и *composita*.

¹ *Богословие* е част трета от съчинението на Йоан Дамаскин *Извор на знанието* (Πηγή γνώσεως).

² Примерите от *ЙоЕБ* и гръцките им съответствия ще се дават по изданието на текста и речника-индекс, изготвени от Л. Садник, и по обратния речник на текста на *Небеса*, дело на Р. Айтцетмюлер (Sadnik 1967–

1. Прости думи с терминологично значение.

1. Гръцкият термин е преведен по един и същ начин у *ЙоЕБ* и у *АД*, напр.:

ἀθάνατος > вѣсѣлрѣтънъ (*ЙоЕБ*), вѣсѣлрѣтънъ (*АД*). У *АД* обаче с вѣсѣлрѣтънъ се превежда и ἄφθαρτος. Богословският термин ἀφθαρσία у *ЙоЕБ* е преведен с вѣсѣлѣннѣ.

ἀνάστασις > вѣскрѣсеннѣ (*ЙоЕБ*, *АД*);

ἀπλαθής > вѣстрастнъ (*ЙоЕБ*, *АД*);

ἄφρων > вѣзоумнъ (*ЙоЕБ*), вѣзоумнъ (*АД*), но и < μωρός при *АД*;

ἐνανθρωπέω > вѣчловѣчнѣ сл (*ЙоЕБ*, *АД*).

Освен пълно съвпадение между *ЙоЕБ* и *АД*, при предаването на някои гръцки термини се срещат случаи, в които старобългарският и среднобългарският термин, образувани с един и същ корен, се отнасят към различни части на речта, напр. везаконнъ, *ЙоЕБ* < τῆς ἀνομίας — везаконнѣ < ἀνομία, *АД*.

Най-многобройни са случаите на съвпадения, но те не се ексцерпират пълно, защото не илюстрират промените и развитието на богословската терминологична система.

2. Еднакви старобългарски и среднобългарски термини у *ЙоЕБ* и у *АД* са превод от различни гръцки думи, напр.:

ἄνοια > вѣзоумнѣ (*ЙоЕБ*), ἀγνωσία > вѣзоумнѣ (*АД*);

ἄπειρος > вѣзлѣкрнъ (*ЙоЕБ*), ὑπερβολός, τῆς ὑπερβολῆς > вѣзлѣкрнъ (*АД*, срв. вѣзлѣкрнѣ < ὑπερβολή, ἀδιαφορία (?);

θέλημα, προαίρεσις > волѣ (но и волѣннѣ, *ЙоЕБ*), θέλημα, но и γνώμη > волѣ (*АД*);

νοερός > разоумнъ, но и разоумивъ, разоумничвъ (*ЙоЕБ*), συνετός, φρόνιμος > разоумнъ (*АД*);

ὕλικός > вѣщнъ (*ЙоЕБ*), τῶν πραγμάτων > вѣщнъ (*АД*).

Към тази група условно биха могли да бъдат отнесени и пълните синоними от типа паримия < παροιμία (*ЙоЕБ*) и притѣча < ὑπόδειγμα (*АД*). Запазването на гръцките думи и адаптирането им към граматичната система на българския език е характерно в по-голяма степен за езика на *ЙоЕБ*.

1983; Sadnik 1983). Примерите от *АД* ще се посочват по най-стария препис на словата — ръкопис 1054 от сбирката на М. П. Погодин (= *Пог. 1054*) (Иванова 1981, Христова-Шомова 2001, Димитров 2010). Там, където са налице важни различия между *Пог. 1054* и Лвовския препис на *АД* (= *Лвов*) (Димитров 2007), те ще се посочват и коментират. Гръцките съответствия при *АД* ще се дават по J. P. Migne.

Примерите от тази група дават материал за наблюдения предимно върху словообразователните модели при *ЙоЕБ* и *АД*, тъй като повечето от превежданите гръцки думи с някои от значенията си са синоними и в езика, от който се превежда, и това не дава основания за предположения, че е налице и разлика в семантиката. При някои лексеми обаче, въпреки че са сродни думи или пък формите им в двата разглеждани български текста съвпадат, съществува семантична разлика, тъй като предават различни гръцки лексеми с терминологично значение (напр. φυσικός, ὑλικός, τῆς ὕλης > *вещьствънъ*, *вещънъ* (*ЙоЕБ*), но *вещънъ* < τῶν πραγμάτων (*АД*). В основата на значенията у *ЙоЕБ* са залегнали семи, свързани с вещественост и материя, а у *АД* — за вечност и предметност.

3. Едни и същи гръцки думи, предадени с различни термини при *ЙоЕБ* и *АД*.

а) лексемите са разнокоренни синоними, *напр.*:

ἄλογος > *безмыслънъ*, *но* и *весловесънъ* (*ЙоЕБ*), *весловесънъ* (*АД*) ('неразумен, безумен');

ἀπάθεια > *везвръдъ* (*ЙоЕБ*), *вестрастие* (*АД*) ('безстрастие, липса на страсти, неподвластност на страстите').

Твърде често лексемите от тази група влизат в синонимни отношения не с основното си значение, а с някое от производните си — например семантиката на съществителното *вестрастие* в класическите старобългарски паметници е 'отсъствие на страдание, спокойствие' (СтбР 1999: 67, СтС 1999: 82), от която по-късно се е развило и значението, засвидетелствано у *АД* и съвпадащо с това на *везвръдъ* у *ЙоЕБ*.

б) лексемите са еднокоренни синоними, *напр.*:

αἷτιος > *винънъ*, *виновънъ* (*ЙоЕБ*), *виноватъ*, *виновънъ* (*АД*);

ἀπιστία > *везвръстество* (*ЙоЕБ*), *невърсие* (*АД*).

Синонимното предаване на гръцката α-privativum с *вез-* и *не-* е обичайно явление за старобългарските текстове (Пенев 1989: 276) и при корелативни двойки, образувани с тях, трудно биха могли да се търсят податки за развойни езикови процеси, въпреки че биха могли да се открият известни стилистични и семантични отлики (Станков 1994: 124–129).

ἀνάστασις > *въскръшение*, *но* и *въскръсение* (*ЙоЕБ*), *въскръсение* (*АД*);

διαφορά > *различение*, *различие*, *различество* (*ЙоЕБ*), *различие* (*АД*);

ὁμοίωσις > *подобование*, *подобство*, *но* и *подобие* (*ЙоЕБ*), *подобие* (*АД*).

От последните примери е видно, че докато за *ЙоЕБ* е характерна по-богатата словообразователна синонимия при производни от един и същ корен думи, у *АД* вече се наблюдава по-голяма устойчивост на

богословската терминологична система, изразяваща се в стабилизиране на словообразователната и морфематичната структура на лексемите с терминологично значение.

II. Сложни думи с терминологично значение.

Термини *composita* с първи елемент *благо-*:

Според Р. М. Цейтлин най-многобройната група *composita* в старобългарски са сложните думи с първи компонент *благо-* (Цейтлин 1986: 223). Те са и единствената група думи, при които се наблюдава сравнително голяма вариативност при структурирането на терминологичната лексика в двата разглеждани текста (*съвпадащите термини в двата превода се дават в курсив*):

ЙоЕБ (18) — *благоволити*, *благовољнь*, *благовољство*, *благовољение*, *благовѣстити*, *благовѣщение*, *благодатию*, *благодать*, *благодатьнь*, *благодѣиць*, *благодѣтънь*, *благодѣтание*, *благодѣтати*, *благоизволити*, *благоизвољнь*, *благоизвољение*, *благословити*, *благословление* (Sadnik 1983: 7–8).

АД (16) — *благоволити*, *благовољение*, *благоговѣиць*, *благоговѣицьнь*, *благоговѣицьство*, *благоговѣицьню*, *благодать*, *благодѣтельство*, *благодѣтельство*, *благодѣтание*, *благоизвољение*, *благонравнь*, *благонристѣпнь*, *благославати*, *благословити*, *благословление* (Димитров 2010: 20–23).

Обособяват се четири групи различия:

а) Думи с терминологично значение у *АД*, които липсват у *ЙоЕБ*:

ЙоЕБ — Ø; *АД* — *благоговѣицьство*, *благоговѣицьню*.

б) Термини у *ЙоЕБ*, които липсват у *АД*:

ЙоЕБ — *благодатию* (+ *благота*); *АД* — *благодѣтельство* (+ *благостѣни*, *благостѣ*).

Освен на семантични и на словообразователни причини най-вероятно липсата на тези термини у *АД* и у *ЙоЕБ* се дължи и на отсъствие на съответни изходни термини в текста на гръцките оригинали.

в) Случаи, при които в *ЙоЕБ* се употребяват два и повече термина с едно и също значение, но с различни суфикси, докато при *АД* е налице само един термин със същото значение:

ЙоЕБ — *благовољство*, *благовољение* < εὐδοκία; *АД* — само *благовољение* < εὐδοκία.

Този пример потвърждава направените по-горе наблюдения за настъпилото през XIV в. стабилизиране на словообразователната структура на думите, което води и до намаляване на броя на термините, общи за двата превода.

г) Случаи, при които на един термин у *ЙоЕБ* съответстват две и повече лексеми у *АД*:

ЙоЕБ — благословити < εὐλογέω; *АД* — благословити, благославляти < εὐλογέω. Вж. и б) по-горе.

В посочения пример е налице видова корелация — разширяването на терминологичната система при глаголната лексика, процес, обратен на наблюдавания дотук, става с помощта на вторична имперфективация, за което ще стане въпрос и по-нататък в проучването.

Термини *composita* с първи елемент *вого-*:

При тези сложни думи липсва разнообразието, характерно за композитата с първи елемент *благо-*, каквото е и положението в класическите старобългарски паметници (Цейтлин 1986: 227):

ЙоЕБ (14) — *воговѣдѣннѣ*, *вогоглагольнѣ*, *вогодоуховьнѣ*, *вогодоушьнѣ*, *воголѣпъствьнѣ*, *вогоносьнѣ*, *вогоносивѣ*, *вогоносъць*, *вогородица*, *вогословествиѣ*, *вогословесьнѣ*, *вогословъць*, *вогооувѣдѣннѣ*, *воготакленнѣ* (Sadnik 1983: 10—11).

АД (7) — *вогодостойнънѣ*, *воголювьнѣ*, *вогоносънѣ*, *вогоносъць*, *вогородица*, *вогочъствокати*, *вогочъстиѣ* (Димитров 2010: 26—27).

Единствените случаи, при които е налице еквивалентност в значението, но има разлика в словообразуването, са употребите на *вогоносънѣ*, *вогоносивѣ* у *ЙоЕБ* срещу *вогоносънѣ* у *АД*. Термините *вогоносънѣ*, *вогоносивѣ* се употребяват и в класическите старобългарски паметници (СтБР 1999: 100, СтС 1999: 96), докато у *АД* отново се наблюдава ограничаване на словообразователната синонимия.

Термини *composita* с първи елемент *живо-*:

У *ЙоЕБ* се употребяват прилагателните *животворьнѣ* и *животворивѣ* ('животворен, даващ живот'), които предават гръцкия термин ζωολοίος. У *АД* същият термин е предаден с причастието *животворѣ*:

възъшѣ оубѣ хѣ. на высотѣ стѣго своего и животворѣщааго (ζωολοιῶν) крѣта, плѣнениа еже плѣни врагъ за прѣстѣплениѣ, нзбави своеѣж крѣвиж (290a).

Докато термините у *ЙоЕБ* са употребени атрибутивно, у *АД* е добавена и предикативна семантика. Това е характерно за преводите на XIV в., при които се наблюдава засилена употреба на деятелни причастия, като нерядко предикативността е толкова засилена, че замяната на *participia* с лични глаголни форми, както и обратният процес, е често срещано явление (Харалампиев 1985: 192—193).

При останалите групови сложения у *ЙоЕБ* и *АД* не се откриват случаи на лексеми с еднакви терминологични значения, но образувани с различни суфикси. Както вече бе отбелязано, при думите, имащи в морфемната си структура само една коренова морфема, подобни случаи обаче са многобройни:

ЙоЕБ

БЕЗОУМИЕ, БЕЗОУМСТВО;
 БЛАГЪНИ, БЛАЖЕНСТВО;
 БЛАДЪ, БЛАДСТВО;
 БОЖЬСКЪ, БОЖЕСТВЪНЪ;
 ДОУШЕВЪНЪ, ДОУШЪНЪ;
 ПЛЪТЪНЪ, ПЛЪТЪСКЪ, ПЛЪТЪВЪНЪ;
 ПРАВЪДЪНЪ, ПРАВЪДИВЪ;
 ЧОУВСТВО, ЧОУВСТВИЕ;
 ШИРОТА, ШИРОСТЪ;

АД

САМО БЕЗОУМИЕ;
 САМО БЛАЖЕНСТВО;
 САМО БЛАДЪ;
 САМО БОЖЕСТВЪНЪ;
 САМО ДОУШЕВЪНЪ;
 САМО ПЛЪТЪСКЪ;
 САМО ПРАВЪДЪНЪ;
 САМО ЧОУВСТВО;
 САМО ШИРОТА.

Явлението излиза и извън границите на сложните и сродните думи — например от термините *вещь*, *вещьство*, *стѹхна* (-иѹ), употребени у *ЙоЕБ*, при *АД* е засвидетелстван само *вещь*, който обаче изразява богата гама от значения, като за терминологично може да бъде прието само едно тях, № 4 (вероятната причина е липсата у *АД* на съответния гръцки термин *στοιχεῖον* в текста на оригинала, който превеждат *вещьство*, *стѹхна* у *ЙоЕБ*):

вещь, -и *жс* (138 употреби) < *πρᾶγμα, ὕλη, διάθεσις*. 1. Вещ, предмет, нещo: ...такоже ѿрекохъм сѧ мира и вещей его, сице длѣжни есмь и того самого пристрастна иже ѡ вещейхъ ѿречи сѧ (206а). 2. Същност, характер, естество, състояние: видите ли братїе колико страданіе естъ еже въпасти колѣ въ нѣжѣ вещь; (258а). 3. Дело, деяние: тако оубѡ и вы длѣжни есте творити, къ въздвижащихъ вѧ на правило црковное. и на вѣсѣкѣ вещь блѣжѣ (262а). 4. Материя: и добръ рече стѣи григоріе. огнь въ вещи породѣ (254а).

В *Лвов* е налице интересна “игра” с посоченото терминологично значение ‘материя’:

и добръ стѣи григоріе рече. огнь во вещи породе (γέννημα) (190).

Преводачът обръща смисъла в думите на Григорий Богослов (в *Лвов* — „Огънят породе материалните неща“ вместо правилното „Огънят е рожба на материята“ в *Пог. 1054*), като причина за това биха могли да бъдат индивидуалните му философски възгледи. Възможно е и пасажът да е бил слухово неправилно възприет и да става въпрос за грешка в превода (Димитров 2005: 75).

В противовес на посоченото ограничаване на деривационните компоненти при съществителните и прилагателните имена в сравнение с *ЙоЕБ*, у *АД* са развити своеобразни „компенсаторни механизми“ за обогатяване на терминологичната лексика при глаголите:

а) засилени в сравнение с класическия старобългарски период процеси на имперфективация, *напр.*:

лъстити > прѣлъстити > прѣлъщати;

пасти > отъпасти > отъпадат;

-пати (свързана глаголна основа) > распати > распинати.

Оформянето на такива тричленни словообразователни вериги е особено важно от историческа гледна точка — в съвременния български език процесът имперфективация е генерализиран и чрез наставки се образуват вторични несвършени форми от всички свършени, нещо повече — имперфективацията е единствено средство за създаване на двойки глаголни форми, различаващи се само по видовата си характеристика (Грамматика БАН 2: 264).

б) засилена полипрефиксация, напр.:

съприкънашати (снисхождам) < съ + прикънашати < съ + прикъносити + -а- < при + въносити < въ + носити;

съпристраждати < съ + пристрадати + -ова- < съ + пристрадати < при + страдати (Лвов);

попострадати < по + пострадади < по + страдати (Лвов);

съсътъзати < съ + сътъзати < съ + -тъзати (Лвов).

В някои случаи преводачът калкира поморфемно гръцките форми, запазвайки броя на представките (въс-при-ходити < ἐπ-αυ-έρχομαι), но в повечето случаи наличието на два или три префикса няма опора в текста на оригинала (подъ-въ-лагати < ὑπο-βάλλω, по-по-страдати < πάσχω, съ-при-въ-нашати < ∅). Липсата на доста от тези глаголи в КСП е още един показател, че авторът на превода е с изявено предпочитание към словотворчество. Полипрефиксацията е продуктивен словообразователен процес във всички славянски езици, който е особено характерен за разговорния стил на съвременния български език (Грамматика БАН 2: 226). Активното използване на многопредставъчни глаголи в среднобългарския превод на словата на авва Доротей би могло да се обясни с жанровата характеристика и с предназначението на поученията — техният език трябва да е достъпен, за да могат да достигнат до съзнанието на максимален брой реципиенти.

Както отбелязва Д. Иванова-Мирчева (Иванова-Мирчева 1987: 143), езикът и стилът на Евтимий Търновски не са изолирани явления — те имат както свои предходници, така и свои съвременници и последователи. В произведенията на Патриарх Евтимий старобългарският книжовен език е обогатен лексикално, с развита синонимия, с прецизно нюансиране на значенията на думите, с усложнен синтаксис и словоред, следствие от изискванията на стила *παιτινιῆς σλοκισῆς*. Това състояние обаче е далеч от говоримия български език, нещо повече — в никоя друга епоха не е съществувало такова голямо разминаване между българския говорим и българския книжовен език. Именно текстове като среднобългарския превод на словата на авва Доротей, които не принадлежат към високата

литературна традиция на епохата, а са нравоучителни монашески четива, носят в по-голяма степен особеностите на говоримия български език от XIV в.

Дори ако допуснем, че на един по-ранен етап е имало семантична или стилистична разлика между термините, образувани с различни суфикси (което е трудно да бъде доказано), през XIV в. тези различия до голяма степен започват да избледняват. Нараства ролята на кореновите морфемии при осъществяването на връзката между означаваното и означаващото, суфиксите все повече служат не толкова за изразяване на тънки семантични нюанси, колкото за съотнасяне на дадена лексема към даден клас думи. Термините за изразяване на сложни богословски трансцендентални понятия, въведени в употреба през IX—X в., през XIV в. вече са се наложили в езиковата система. Повечето оказионализми, разбира се, не са получили широко разпространение, а и продължават да се създават авторски неологизми, но като следваща задача, свързана с наложилата се терминологична лексика, стои нейното унифициране, стандартизиране и нормиране (с цялата условност на тези понятия, отнесени към средновековните езикови процеси). В словообразователен план това води до стабилизиране на моделите за образуване на сродни думи. За случаите, при които е запазено разнообразието, характерно за класическия старобългарски период, биха могли да бъдат дадени основно две обяснения: 1) Лични предпочитания на книжовник (преводач) или езикова философия на книжовен център (школа) и стремеж за използване на целия арсенал от езикови възможности на езика; 2) Наличие на по-архаични пластове в текста на произведението — например, както бе посочено, и при *ЙоЕБ*, и при *АД* е налице ясно изразено предпочитание към образувания с първи компонент *вмгго-* за сметка на такива с първи елемент *двггъ-*, което е характерна особеност на старобългарските паметници с по-архаичен език (Илиева 2005: 21, Цейтлин 1986: 234).

БИБЛИОГРАФИЯ

- Грамматика БАН 2: Грамматика на съвременния български книжовен език. Т. 2 / Морфология. С., 1993.
- Димитров 2005: Димитров, К. Аористът в гръцкия и в славянския текст на словата на авва Доротей. — В: Българистични проучвания. Кн. 10. В. Търново, 2005, 62—77.
- Димитров 2007: Димитров, К. Славянският превод на словата на авва Доротей в българската и руската ръкописна традиция. — В: Търновска книжовна школа. Т. 8. В. Търново, 2007, 305—321.
- Димитров 2010: Димитров, К. Речник-индекс на словата на авва Доротей (по ръкопис 1054 от сбирката на М. П. Погодин). В. Търново, 2010.

- Иванова 1981:** Иванова, Кл. Български, сръбски и молдо-влахийски кирилски ръкописи в сбирката на М. П. Погодин. С., 1981.
- Иванова-Мирчева 1987:** Иванова-Мирчева, Д. Въпроси на българския книжовен език до Възраждането. С., 1987.
- Икономова 1995:** Икономова, Ж. Йоан Екзарх. — В: Кирило-Методиевска енциклопедия. Т. II (И—О). С., 1995, 169—194.
- Илиева 2005:** Илиева, Т. Богословската терминология в Йоан-Екзарховия превод на Небеса. Автореферат на дисертация за присъждане на образователната и научна степен „доктор“. С., 2005.
- Илиева 2005а:** Илиева, Т. Наблюдения върху лексиката на Богословието в превод на Йоан Екзарх. — *Palaeobulgarica* XXIX (2005), 3, 36—60.
- Илиева 2006:** Илиева, Т. Метафората като словообразователен способ в старобългарския език (върху материал от Йоан-Екзарховия превод на Богословието). — В: *Slavia*, LXXV, 2006, 49—155.
- Пенев 1989:** Пенев, П. Към историята на Кирило-Методиевия старобългарски превод на Апостола. — В: Кирило-Методиевски студии. Кн. 6, 246—317. С., 1989.
- Станков 1994:** Станков, Р. Лексика исторической палеи. В. Търново., 1994.
- СтБР 1999, 2009:** Старобългарски речник. Т. 1 (А-Н). С., 1999. Т. 2 (О-Ъ) С., 2009.
- СтС 1999:** Старославянский словарь (по рукописям X—XI веков). Под ред. Р. М. Цейтлин, Р. Вечерки и Э. Благовой. М., 1999.
- Харалампиев 1985:** Харалампиев, Ив. За някои специфични езикови особености в произведенията на писателите от Търновската книжовна школа във връзка с преводите им на съвременен български език. — В: Търновска книжовна школа. Т. 4. В. Търново, 1985, 187—197.
- Христова-Шомова 2001:** Христова-Шомова, И. Славянските преводи на монашеските поучения на авва Доротея. — В: *Palaeobulgarica/ Старобългаристика*, XXV, 2001, 2, 36—53.
- Цейтлин 1986:** Цейтлин, Р. М. Лексика древнеболгарских рукописей X—XI вв. С., 1986.
- Migne 1857—1866:** Migne, J. P. *Patrologiae Graecae cursus completus. Series graeca*. Т. LXXXVIII [col.1611—1844]. Paris, 1857—1866 (Т. 1—161).
- Sadnik 1967—1983:** Des hl. Johannes von Damaskus Ἐκθεσις ἀκριβῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Überetzung des Exarchen Johannes, herausgegeben von Linda Sadnik. В. 1, 2, 3. Wiesbaden und Weiher — Freiburg, 1967, 1981, 1983.
- Sadnik 1983:** Sadnik, L. Des hl. Johannes von Damaskus Ἐκθεσις ἀκριβῆς ὀρθοδόξου πίστεως in der Überetzung des Exarchen Johannes. 4. Band. Index und rückläufiges Wörterverzeichnis zusammengestellt von Rudolf Aitzetmüller. *Monumenta linguae slavicae dialecti veteris*. Т. XVII (V, 4). Weiher — Freiburg, 1983.